

FATİH'İN DİLİ

AHMET CAFEROĞLU

Bir kısım şiirleri, muhtelif yazmalardan derlenerek 1904 tarihinde Alman müsteşriklerinden Georg Jacob, esas kısmı ise, İstanbul Fatih - Millet Kütüphanesinde 305 sayı altında kayıtlı biricik nüsha üzerine Kemal Edip Ünsel tarafından yayınlanan,¹ Avnî mahlâşlı büyük devlet adamı Fatih'in dili hakkında, maalesef, katî bir fikir yürütülmesine imkân görülmemektedir. Bahusus ki altı muhtelif yazma mecmua, tarih ve tezkire gibi kaynaklarda bulunan bu şiirlerin dil hususiyetleri müstensihlerinin imlâ hususundaki ittirsatsızlıkları yüzünden, ister istemez, birbirinden farklı şekillerde belirtilmiş bulunmaktadır. Esas olarak K. E. Ünsel'in yayını dikkat nazarına alınsa bile, burada da imlâ yönünden her şeyin düzenli ve tertipli olduğu söylenemez. Hangi tarihte kimin tarafından yazılmış olduğu ve yayınlanan yazma müstensihinin kim bulunduğu malûm olmayan bu şiirlerde, umumî ve yeknasak bir imlâ dürüstlüğüne rastlanmamaktadır.² Ms. *iki* kelimesi bazan اکی (31: 2; 47: 7), bazan da vokali belirtilmiş haliyle اکی (45: 4) şeklinde yazılmıştır; yahut ایتک itmek (35: 5), ایتسه itse (35: 9) ye mukabil ایتمدین itmedin (49: 7), ایدمه ide (17: 1) gibi. Yerine göre vokalin dikkatle belirtilmiş olması, yerine göre ise tamamiyle ihmal edilişi, büyük ihtimalle, hareke sistemi imlâ cihetine gidilmek temayülünden ileri gelmiş olsa gerektir, ms. ایدی dedi, ایدی gice (59: 6), ایش yaş, ایش kaş, ایش diş gibi.

İzafet zamirlerinin eklendiği kelime ile zamirler arasına giren vokaller, metinde nispeten düzenli olarak u~ü karşılığı olarak ü ile gösterilmeğe çalışıldığı halde, bazan da unutulmuştur, ms. اعی (16:12) aksine olarak اوری (16:2), اویوم aksine olarak اوری (16:1) gibi

XV. asır Anadolu yazı diline riayetle kelime sonu vokallerin yuvarlaklaşması, bazı istisnalar hariç, nispeten muntazam olarak belirtilmiştir, ms. demirdür (41:7), giçürme (43:10), ayoğuna (40:40), giçdügi (19:1), hecrün (19:5), kaddün (21:1), komnuz (16:8), geydürür (16:9), eylesün (60:5) v.s. gibi.

Sonu kapalı -h [] ile biten bazı yabancı kelimelerde akkuzatif, mezkûr -h [.] üzerine sadece bir hemze [.] konulmakla vücu-

¹ Kemal Edip Ünsel, *Fatih'in şiirleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. XI, seri, No. 1, Ankara 1946.

² Ünsel, a. e., 20. s.

da getirilmiştir, *kârḥāneyi* [کارخانه] (66:2), *behāneyi* [بانه] (66:4), *zemāneyi* [زمانه] (66:8), *zebāneyi* [زبانه] (66:10) gibi.

Konsonantla biten kelimelere eklenen ایدی'ler, imlâda یدی şeklinde belirtilmiş, ms. اجمکیدی (38:7). Bunun gibi ایله ve ايسه edatları da bazen له veya سه suretinde, bazen de يله ve يسه şekillerinde yazılmışlardır, ms. دشواريسه, اولزسه, بارکيله, جمالکيله gibi. Vokalle biten kelimelerden sonra gelen ایله ve ايسه edatları ise ييله ve يسه suretindedir, ms. لطيفه ييله, سه ايله.

Bazı Arap ve Fars kelimeleri sonundaki ە, ە = a, e'ler yazıya alınmamıştır.

FONETİK

VOKALLER. Bugün <e> olarak telâffuz edilen birinci hecedeki sesler şiirlerde — ve devir lisanı icabı — ى = i ile ifade edilmiştir, *di-*, *gil*, *it-*, *vir-* gibi.

Getürimez 'getiremez' ve *olamaz* 'olamaz' gibi şekillerde $i > e$, $i > a$ değişmesi daha vuku bulmamıştır.

Bugün *aşağı* diye telâffuz edilen kelime, Anadolu ve Azerî ağızlarında tesbit edilen *aşağa* şekli ile geçmektedir.

KONSONANTLAR. Asli olan *t*- umumiyetle muhafazaya çalışılmıştır: *tak-*, *ayan-*, *tokın-*, *tol-*, *tur-*, *tut-* gibi. Nâşir K. E. Ünsel, bu noktada metinden uzaklaşarak, *d*-'yi tercih etmiş; bazen de aynı bir kelime için her ikisini de kullanmağa lüzum görmüştür. Ms. *gözlerüm yaşını dut kim* [metinde *دوت کیم*] (38: 10) dendiği halde *faide ne tut a lu m* [doğru olarak] (48:19) şeklinde alınmıştır. Hele bir yerde bugün *düğme* şeklinde kullandığımız kelime açıkça *tüğmeler* (58: 2) telâffuzu ile yazılmıştır. Yalnız, aksine olarak, bugünkü *titre-* kelimesi $t > d$ - değişmesiyle *ditrer* (42: 11) dir.

Bilhassa eski Anadolu metinlerinde pek sık görülen $k > ħ$ değişmesi burada ancak *korḥulu* (15:11) kelimesinde görülmektedir. Yalnız $-k$ halinde, kendisini takip eden yahut ilgili bulunduğu kelime başı vokalli ise, $k > ħ$ değişmesine rastlanır: *yoğ u varın* (43: 4), *sunmağ ile* (66: 6), *turmağ olursa* (55: 15), *yaprağ içinde* (44: 11), *kılmağ-çün* <*kılmağ üçün* ve *yoğsa* (9: 9) kelimelerinde görüldüğü gibi.

Diğer eski Anadolu metinlerinde olduğu gibi *ur-* kelimesi aslı *ur-* (*urdi* 23: 7, *urmak* 55: 13) şeklindedir.

Yalnız bir yerde *kapak* kelimesi *kabok* yazılmıştır: *iki gözüm kabağı seyr ider anda habâb olu iş*.

MORFOLOJİ

İSİM TASRIFI. İsim tasriflerinde geniş bir değişikliklere rastlanmaktadır. Bununla beraber, akkuzatif eki küçük vokal uyumuna tâbi olmadan kalın kelimelerde *-ı*, ince kelimelerde *-i* şeklini muhafaza etmiştir, ms. *eş'arımı* (13: 5), *rakibi* (6:7), *servini* (13:9), *zülfüni* (11: 5), *naşşını* (24: 7).

İzafet terkiplerinde, iyelik ekinden sonra gelen *-n*, eski metinlerimizde olduğu gibi, akkuzatif fonksiyonunda olmuştur: *gözüm yaşın* (3: 3), *derünüm âteşin* (3: 3), *ışık odın* (24:10), *göz yaşın* (25:9) v.s.

Tıpkı akkuzatifte olduğu gibi genitif eki de henüz küçük vokal uyumuna uymayarak *-uñ*, *-üñ* ve *-nuñ*, *-nüñ* halindedir: *'âlemüñ ma'müresin* (13: 11), *anlaruñ* (13: 8), *'aşıklarınuñ* (14: 2), *cevrüñüñ* (21: 5) v.s.

Datif, lokatif ve ablatif ekleri ayrı hiç bir hususiyet taşımamaktadır.

ZAMİRLER. Şahıs zamirlerinden bugünkü türkçemizde kullanılanlardan farklı olanı 3. şahıs zamiridir. 3. şahıs müfredi *ol* olan bu zamirin genit. *anıñ*, *anuñ* dat. *aña*, akkuz. *anı*, lok. *anda*, abl. *andan*; cemi nom. *anlar*, genit. *anlaruñ*, dat. *anlara*, akk. *anları*, lok. *anlarda*, abl. *anlardandır*.

Mütavaât zamirlerinden dikkati çeken *kendü* [كندو] kelimesidir. Mücerret olarak bu şekilde kullanıldığı halde: *yaķın bilgil ki kendü cānuña hazırladuñ dēşmen* (55: 10), tasrif halinde akkuz. *kendügi* (28: 6), datif. *kendüye* (12: 9) dir. Yalnız bir yerde aynı kelime *kendü+özi* terkibinden gelen *kendözüni* (48: 2) şeklinde de kullanıldığı görülmektedir.

Mülkiyet ekleri, henüz vokal uyumuna tâbi olmamıştır: müfret 1. *-um*, *-üm*, 2. *-uñ*, *-üñ*, 3. *-ı*, *-i* [konsonantla bitenlerde], sı. *-si* [vokal le bitenlerde], cemi 1. *·muz*, *·müz*. [vok. bit.], *umuz*, *·ümüz* [kons. bit.], 2. geçmemektedir, 3. *·ları*, *·leri*.

FiİL. Bugünkü türkçemize nispetle değişiklik gösteren fiil şekilleri şunlardır:

Şuhudî mazi: müfret 1. *-dum*, *-düm*, 2. *-duñ*, *-düñ*, 3. *-dı*, *-di*, cemi 1. *-duķ*, *-dük*, 2. *-duñuz*, *-dünüz*, 3. *-dılar* *-diler*.

Naklî mazi: *nış*, *miş* ekiyle teşkil edilip hiç bir hususiyet taşımamaktadır: *dir imişsuñ* (67: 7), *olmuşdur*, (65: 12) v.s.

Muzari: Küçük vokal ahengi henüz mevcut olmadığından *·ır*, *·ir* eki görülmemektedir. Onun yerini *·ur*, *·ür* tutmuştur: *ķıluram* (37: 5), *yaķılır* (2:6), *gelür* (6: 10), *bilürsüz* (11: 12) v.s.

Muzarinin olumsuz şekillerinde ise değişiklik daha bariz bir surette göze çarpmaktadır: müfret 1. şahıs *-mezem ~ -mezim ~ -men* bugünkü *-mem* yerine kullanılmıştır: *kesmezem* (9: 1), *bilmezim* (63: 1), *dimezem* (44: 1), *bilmen* (15: 6), *görmen* (50:2); cemi 1. şahısta ise *-zuz. -züz* bugünkü *-yız, yiz* yerine kullanılmıştır: *solmazuz* (27: 3).

İstikbal: Bugün kullanılmayıp da eski Osmanlıcada bolca kullanılan *-ısar, -iser* ekiyle yapılır: *öldüriser* (23: 4), *çirisersün* (48: 14).

Şart kipi: Bugünkünden farklı olmayarak *sa, se* ekiyle teşkil edilmektedir.

Dilek kipi: Müfret ve cemi 1. şahıslarda görülmekte olan başlıca değişiklikler: *yazayım* yerine *yazam* (51: 1), *süreyim* yerine *sürem* (67: 5), *kılalım* yerine *kılavuz* (55:8), *öleyim* yerine *öleyin* (48: 32), *görme: yeyim* yerine *görmeysün* (48: 33).

Gereklilik kipi: Fatih'in şiirlerinde geçmemektedir.

Emir kipi: Hem eski ve hem de yeni şekilleriyle karışık olarak kullanılmıştır: *getür* (5: 4), *komanzuz* (16: 8), *su'âl itmeñ* (35: 5), *ayb eylemeñ* (46: 7), *bilgil* (55:10), *eylegil* (44: 1).

Yardımcı fiil olarak kullanılan *tur-~dur-* cevheri fiilinin 3. şahısta haplolojiye uğramamış şekli kullanılır: *rüşendurur* [metinde *rüşendürür*] (2: 8), *pāyūñdurur* (69: 2), *dolmışdurur* (45: 1), *pürdürur* [metinde *pürdürür*] (50: 4), *tābendedurur* [metinde *tābendedürür*] (36: 3). Bunun dışında ayrıca bazı diğer yardımcı fiillerle kullanılmış şekiller de vardır ki bunlar bugünkü Türkçemizde mevcut değildir: *salını kalur* (58: 6), *vermek olubdur* (69), *nicē bolsun* (61: 5), *yāra bolur* (39: 7). Bu sonuncu tabirde *bol-* fiilinin kullanılışı o kadar da doğru olmasa gerektir. Bilmem, belki de metin hatasıdır.

PARTİSİPLER. Vokal uyumuna tâbi olmadan, en çok kullanılan partisip şekli *-duķ -dük* ekli olanıdır. Yerine göre isim ve sıfat fonksiyonunu da ifa etmektedir. Tasrif halinde *-duķ>duğ-*, *-dük>-düg-* şeklini alır. Menfi eki olan *-ma, -me*'nin ilâvesiyle yeni bir değişiklik görülmemektedir: *çıkmaduķ cāndan* (9: 6), *umduğum* (9: 7), *baķduğ'*, *aķıtduğum* (47: 7), *sevdiğüm* (20: 4).

Tıpkı *-duķ, -dük* gibi *-an, -en*, partisipi de hem isim, hem de sıfat olarak kullanılmıştır: *gözlerinden akan anuñ yaş yirine kan olub* (4: 2), *kalur ayakda zūlfüne uyanlar* (15: 12), *kunē-i uzlet isteyen kendüji meşhūr istemez* (28: 5). *-mış, -mış* partisipi ise daha fazla predikatif fonksiyonundadır: *Gül yüzün üzre] ki düşmiş ca'd-i kākül sāh*

şāh | zīnet itmiş bāğ-i hüsnuñ sünbül şāh şāh (7:1—2); Göz diküb nergis yola şimşād turmuş¹ muntazır (17: 7).

İstikbal partisipi olan *-ecek*, yalnız bir yerde, sıfat fonksiyonunda olmak üzere geçmektedir: *Bir düşecek yir arayuban gönül ammā düşer (13: 14).*

Muzari partisipi olan *-ar* da, yine sıfat fonksiyonunda olarak, ancak bir yerde kullanılmıştır: *Bir açar sudur kim üstinde revāndur berk-i gül (45: 2).*

GERUNDIÜMLAR. Tek vokalli gerundium şekillerinden, ancak bir kaç yerde olmak üzere, *-ū* ve *-i* ile teşkil edilenleri geçmektedir: *dey-ū (7: 9), salın-ı (53: 5), götür-i (52: 3).*²

Eski *-p* gerundiumu, vokal uyumuna tâbi olmadan, bağlayıcı vokalle birlikte hep *-ub*, *-üb* şeklinde kullanılmıştır: *ağlayub (2: 5), isteyüb (7: 5), yanub (24: 9), işidüb (36: 9), güçüb (53: 4), varub (53: 6), dökilüb (58: 7), bakmayub (64: 3).*

Bugün kullanılmayan eski *-ıcağ* ve *-icek* gerundium şekli dağınık halde bazı kelimelerde kullanılmıştır: *işidicek (48: 27), göricek (36: 6; 58: 6).*

Nispeten daha fazla rağbet gören ve bugün ancak Azerbeycan'ın şimal sahasındaki halkların şivesinde mevcudiyetini muhafaza edegelen, eski *-utan*, *-üben* gerundium şeklidir: *arayuban (13: 14), eyleyüben (52: 5), çıkuban (51: 2), görüben (6: 3).*

Eserde seyrek olarak kullanılan en karakteristik gerundium şekli *-elden* ve *-aldan* ile yapılmış olanıdır. Ancak bir iki misalde görülmektedir: *varaldan (31: 7), görelden (42: 7).*

Diğer bugün de kullanmakta olduğumuz gerundium şekillerinden *-ınca*, *-ince*, *-madan*,³ *-meden*; *-alı*, *-eli* şekilleri hiç bir hususiyet taşımamaktadırlar. Yalnız *dıkca*, *-dikce* eklileri, vokal uyumuna uymayarak, hep *-dukca* ve *-dükce* telâffuzunu almışlardır: *işitdükce (46: 5).*

Şeklen gerundium, fakat manaca geçmiş zaman partisipi olan *-ubdur*, *-übdür*, eski bir şekil olarak, bolca kullanılmıştır: *virübdür (1: 3), gelübdür (6: 6), dağıubdur (65: 4), eyleyübdür (65: 1), olubdur (69: 1).*

¹ Asıl metinde طومش iken Ünsal'da *durmuş*dur.

² Metinde گوتری dir. Ünsal *götürü* okunmuştur.

³ Dikkate şayandır ki divanın bir gazelinde, ancak bir misalde *-meden* yerine *medin* kullanılmıştır: *vefā görmedim ölürsem eger Eben gül-izürümdan (57: 1) = وفا کو مدین اولرم اکر بن کاغذارمدن (metin, 46. s.).*

ARKAİK KELİME VE TABİRLER

a		<i>çekmeklük ile</i>	53: 8
<i>ağız bir itdi</i>	58: 3	<i>çerisi</i>	71: 13
<i>ağıza gelen</i>	48: 9		
<i>anda</i>	31: 2	d	
<i>anda kim</i>	60: 3	<i>degül</i>	50: 1
<i>anı</i>	55: 2	<i>degmez 'dokunmaz'</i>	58: 5
<i>anlara</i>	58: 2	<i>dek 'gibi'</i>	48: 24
<i>anuñcün</i>	25: 2	<i>deñlü 'türlü'</i>	4: 5; 9: 9
<i>aña</i>	58: 2; 59: 4	<i>dil bağlamaz</i>	14: 5
<i>asmaz kulağına</i>	46: 9	<i>dil virmek</i>	13: 13
<i>aşağa</i>	13: 8		
<i>ayğa salmazuz</i>	27: 3	e	
b		<i>el virdi</i>	30: 9
<i>baş egmez</i>	45: 7; 3: 13	<i>el virürse</i>	52: 6
<i>baş oynamağa</i>	27: 8	<i>em 'ilâç'</i>	3: 10
<i>baş üzre yir idüb</i>	27: 3	<i>eslemedün</i>	48: 1
<i>başa gavğa gelmek</i>	17: 2	<i>eylegil</i>	44: 1
<i>başdan çıkarlar</i>	15: 12		
<i>başdan çıkarmışdur</i>	11: 12	g	
<i>başı aşğa</i>	42: 6	<i>gelübdür</i>	6: 6
<i>başı ditrer</i>	42: 8	<i>gice gündüz</i>	49: 5
<i>batıncan</i>	71: 21	<i>gice içinde</i>	15: 10
<i>bilgil</i>	55: 10	<i>giceyle gür e</i>	51: 3
<i>bolsun 'alsun'</i>	61: 9	<i>gönül aldurmaz</i>	41: 2
<i>bolur</i>	39: 7	<i>gönül şehrinde</i>	15: 6
<i>bögürtlen</i>	71: 20	<i>gördigümce</i>	22: 4
<i>bunca göz (yıldızlar)</i>	1: 6	<i>göricek</i>	36: 7
		<i>görüben</i>	6: 3
c		<i>gözedür</i>	32: 5
<i>cā ı buldı</i>	31: 10	<i>gözlemez</i>	28: 5
<i>cān bülbüli</i>	28: 3	<i>gözüm kabağı</i>	31: 2
<i>cān kuşt</i>	39: 6	<i>gün 'güneş'</i>	62: 5
<i>cā ı umı alan</i>	23: 8	<i>gün gibi</i>	62: 5
ç		h	
<i>çabüklük (metinde yanlışlıkla</i>		<i>her nice</i>	17: 12
<i>çabülük şeklinde okunmuştur)</i>	68: 3	<i>her kaçan</i>	17: 1

hergiz	55: 1	nideyin	48: 4
hey	24: 5	nitekim	36: 14
		nişân vürür	37: 10

i

ıçıe	5: 8		
igde	71: 20	odına	47: 7
iki gözden	47: 7		
ilişen	48: 70		
iltemedüm	57: 7	öpmek	13: 3
irrek	59: 11	özge	4: 8
itmek	53: 7	özün	28: 4
itmez m	20: 9		

k

kaçan	37: 1	saķtnur	41: 2
ķamu	54: 10	salını ķalır	58: 6
ķan ağlayub	39: 2	san buldı	36: 4
ķan içmek	38: 7	sanasun	31: 10
ķande	35: 6	sencileyin	48: 29
ķandeyise	46: 2	söđer	10: 3
ķanđı	39: 8	söze gelse	58: 4
ķara çalu	71: 20	sunub	38: 3
ķaralar geym'iş	14: 3		
ķareler geymek	3: 8	şimden girü	30: 3; 40: 9
ķarmak 'karam'	75: 2	şol	1: 7; 31: 9
ķendüyi	28: 6		
ķendözünü	48: 2		
ķey	43: 9		
ķimseler	4: 12	taķınmak	8: 2
ķo	55: 5	tañ	9: 3; 50: 1
ķomañuz	16: 8	tañ mı	17: 9
ķomaz	59: 5	taşra	68: 10
ķor	57: 5	tek	48: 27
ķuru bađa	16: 14	tüğme	58: 2

n

ne deñlü	39: 5	uçar olmişdur	69: 3
niçe	51: 1	urdu dile	23: 7
niçe gün	55: 15	urinsa	3: 4
niçeler	50: 12	urmak	55: 13
niçeye	48: 24	uşbu	6: 8

u

y			
<i>yakamı elimden kóamaz</i>	59: 5	<i>yile virmiş</i>	68: 3-
<i>yakın bilgil</i>	55: 10	<i>yile virse</i>	44: 7
<i>yaliñuz</i>	32: 7	<i>yir itsem</i>	18: 5
<i>yaraşmış</i>	45: 3	<i>yoğ u varuñ</i>	43: 4
<i>yaraşur</i>	71: 21	<i>yol başında</i>	43: 12
<i>yarım ağız</i>	16: 3	<i>yoluña dökülüb</i>	58: 7
<i>yegdür</i>	55: 16	<i>yüz karalığı</i>	57: 8
<i>yile varur</i>	37: 7	<i>yüz sürem</i>	67: 5
		<i>yüz yumaz</i>	3: 13